

ԱՆԱՀԻՏ ԽՈՍՐՈՇՎԱ
(ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ)

ՀԱՅ-ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ
Ու ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԳՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
XIX ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա բնակչության վիճակը գնալով ավելի էր վատթարանում: 1854-1855 թթ. ռուս զենեալ Մ. Լիխտստինը, որն անմիջական մասնակցություն է ունեցել Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ճակատի ռազմական գործողություններին և քաջատեղյակ էր Արևմտյան Հայաստանում տիրող իրավիճակին, գրում էր. «Հայերի, ինչպես թուրքիայի մյուս բոլոր քրիստոնյաների վիճակը շատ ողբերգական է, և նրանք մշտապես գտնվում են անհանգիստ վիճակում: Այստեղ նրանց ահաբեկում են ոչ միայն թուրքերը, այլ նաև քրդերը, որոնք խանգարում են հիմնականում ասորիներին և հայերին՝ խաղաղ ու հանգիստ կյանք վարել»¹:

19-րդ դարի 60-70-ական թվականներին թուրքական բուրժուազիայի ձևավորման հետ միասին, աշխուժանում էր Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդներին համախալամական դրոշի ներքո համախմբելու և ծուլելու «նոր օսմանների» քաղաքականությունը: Թուրքական կառավարությունն իր այս անսքող նպատակներն իրագործում էր արյունոտ մահմեդական տարրերի միջոցով՝ նրանց հետևողականորեն մղելով կայսրության քրիստոնյա ազգերի դեմ: Այդ ամենի նպատակը, իհարկե, երկիրն ամբողջապես թուրքացնելն էր, «որպեսզի թուրքիա միատարր ու միապաղաղ երկիրը մը ու տերութուն մը դառնա»²:

Քրիստոնյաների ջարդերը դառնում էին պետական քաղաքականություն: Այդ քաղաքականության հեղինակները բացեիքաց հայտարարում էին, որ «թուրքական առաջին սուլթանների կողմից քրիստոնյաների նկատմամբ թույլ տրված սխալի հետևանք է, որ նրանք դեռ գոյություն ունեն Օսմանյան կայսրության մեջ, և իրենք պետք է ուղղեն այդ սխալը»³:

1876թ. գահ բարձրացած սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը ձեռնամուխ եղավ քրիստոնյաների զանգվածային կոտորածների ծրագրմանը, որին 300 հազար հայերի հետ միասին թուրքական յաթաղանին զոհ գնացին 55 հազար ասորիներ⁴:

¹ Лихутин М., Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах, СПб, 1863, с. 168, 152.

² Օրմանյան Մ., Խոհ և խոսք, Երուսաղեմ, 1929, էջ 476:

³ История XIX века, ред. Лавус и Рамбо, т. 8, М., 1907, с. 1-2.

⁴ Naayem J., Shall this nation die. New-York, 1921, p. 274.

Բնականաբար, խնդրո առարկա հիմնահարցի ամբողջականացման համատեքստում հարց է ծագում, հնարավոր էր արդյոք այդ դժնդակ ժամանակներում հայ-ասորական զինակցությունը: Միանգամից ասենք, որ հայերի և ասորիների զինակցությունը ստեղծելու փորձեր, համեմայն դեպս, կատարվել են, քանզի երկու բախտակից ժողովուրդների հարաբերություններն ինչպես նախորդ, իսկ առավել ևս այդ ճակատագրական տարիներին բարեկամական էին: Երկու հարևան ժողովուրդներն էլ պետականությունից զուրկ էին և երկու համայնքներն էլ «կառավարվում» էին միայն հոգևոր իշխանությունների՝ ազգային եկեղեցիների կողմից:

Հայ-ասորական համագործակցության գաղափարն արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման հորձանուտում վաղուց էր հուզել հայ գործիչներին: Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության նշանավոր գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը հայ-ասորական փոխհարաբերությունների հարցի շուրջ այսպիսի դիպուկ բնութագրում է կատարել. «Հայերի և ասորիների հարաբերություններն այնքան սերտ էին միմյանց հետ, որ կարծես տարբեր դավանանքի և բարբառի պատկանող մեկ ազգ լինեին՝ իրար հասկացող, միմյանց լեզուն և մշակույթն ըմբռնող»⁵: Իհարկե հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների կողմից հայ և ասորի ժողովուրդների բարեկամական հարաբերությունները հավաստող այս բնութագիրը միակը չէր: Հայերի և ասորիների միասնական պայքարի անհրաժեշտության մասին խորհրդածություններով և դատողություններով հանդես են եկել հայ նշանավոր այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք էին Րաֆֆին, Մ. Խրիմյանը, Ս. Թոխմախյանը, Ս. Տևկանցը և ուրիշներ:

Մատենադարանի արխիվային բաժնում են գտնվում ասորի բարձրաստիճան հոգևորականների և Ամենայն հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցու մի շարք նամակներ⁶: Դեռևս 1854թ. կաթողիկոսական իր երկու կոնդակներում հայ-ասորական բարեկամության ամրապնդման փորձեր է կատարել Ներսես Աշտարակեցին՝ Վանի հոգևոր առաջնորդ Գաբրիել արքեպիսկոպոսին հորդորելով գործնական միջոցառումներ ձեռնարկել այդ ուղղությամբ⁷: Ներսես Աշտարակեցին շատ ջերմ հարաբերությունների մեջ էր մաև ասորիների առաջնորդ Մար-Շիմունի հետ, որն առաջին անգամ Վան էր ժամանել 1856թ., իսկ հետո մաև 1880թ. և լավ ընդունելության արժանացել քաղաքի վերնախավի ու բնակիչների կողմից⁸: 1880թ. ասորիների հոգևոր առաջնորդի Վան ժամանելու ընթացքում ժողովրդի մեջ տարածվել էին լուրեր այն մասին,

⁵ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Կ. Փ., Պեյրուք, 1983, էջ 18:

⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 153, վավ. 247, թղթ. 138, վավ. 359: Տես մաև Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 154, վավ. 165, 173, 175:

⁷ Հովհաննիսյան Ռ. Փ., Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը, Ե., 1965, էջ 226:

⁸ «Լուսնա», 1904, N 1, էջ 83:

որ «Մարշիմոնին խրիմյան հայրիկն է հրավիրել Վան, որ միասին որոշեն իրենց բռնելիք դիրքը բռնապետության հանդեպ և համագործակցեն»⁹։ Այդ համագործակցության արդյունքը 1880թ. Ջուլամերկի հայերի ու ասորիների միասնական ապստամբությունն էր։ «Մեղու Հայաստանի» թերթը նշում էր, որ «Մար-Շիմունն այդ ժամանակ իր զինված ուժերին դիմել էր մի ճառով, որտեղ ասել էր, թե պետք է հայերի հետ միասին կյանքի ու մահու կռիվ մղել թուրքական բռնակալության դեմ»¹⁰։

Հայերն ու ասորիները, վկայակոչելով մի շարք հանրաժանոթ փաստեր, գանգատվում էին, որ թուրքական կառավարությունը գիտակցաբար և համառորեն ձգտում է ոչնչացնել քրիստոնեական տարրը Արևմտյան Հայաստանում։ Նեստորականների պատրիարքը քարոզում էր, որ անհետաձգելի անհրաժեշտություն է նեստորականների միանալը հայերին, որպեսզի հարկ եղած դեպքում միահամուռ հակահարված տրվի թշնամուն¹¹։

Ասորիների քաջ կեցվածքն ու նրանց ինքնապաշտպանական կռիվները ոգևորում էին թուրքական տիրապետության տակ ապրող Վասպուրականի հայերին։ Այսպես, Րաֆֆին, պատմավեպերը երկնելիս, առաջին հերթին հոգում էր, որպեսզի նրանցում, որպես զարկերակ անցնեն ժամանակի հուզող հարցերը, ուստի չի շրջանցել նաև հայ-ասորական դաշինքի խնդիրը։ Իսկ «Ամսվել»-ում, հաղթահարելով 4-րդ դարի հեռավորության դժվարությունները, նա ընդգծում է. «Հույներն ու ասորիները այնքան վատ չեն, որքան դուք կարծում եք»։ «Ջուլոն (ասորիները - Ա. Խ.) մի քաջազնական ժողովուրդ է, որ սկսյալ անհիշելի ժամանակներից, Ջուլամերկի լեռներում պահպանել է իր անկախությունը։ Քրդի և թուրքի իշխանությունը մինչև այսօր այնտեղ մուտք չի գործել։ Ասորիները զինված մարդիկ են, նրանց կանայք, աղջիկներն մինչև անգամ զենք են կրում»¹²։ Մեծ վիպասանը միաժամանակ նշում է, որ Մար-Շիմունի «օրինակը մի բացառություն է ամբողջ քրիստոնեական աշխարհում, որ հոգևոր պատրիարքը միևնույն ժամանակ հասարակ զինվոր է, հայրենիքի պաշտպան՝ զինվորի բոլոր ազնիվ հատկություններով»¹³։

1881թ. սկզբներին քուրդ շեյխ Օբեյդուլլան Շամդինանի մոտ գտնվող ասորական Մետրոպոլիտին ուղարկում է Մար-Շիմունի մոտ և առաջարկում միավորվել ընդդեմ թուրքական կառավարության, սակայն ասորի մելիքները հրաժարվում են միանալ նրան և որոշում են միավորվել հայերի հետ, որոնց լուրջ վտանգ է սպառնում ինչպես թուրքական կառավարության, այնպես էլ նրանց ձեռքին գործիք դարձած

⁹ Պողոսյան Հ. Մ., Վասպուրականի պատմությունից. 1850-1900, Ե., 1988, էջ 86:

¹⁰ «Մեղու Հայաստանի», 1880, թիվ 72:

¹¹ Ներսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870թթ., Ե., 1955, էջ 180:

¹² Րաֆֆի, Երկեր, հ. 4, Ե., 1956, էջ 493:

¹³ Նույն տեղում, էջ 494:

քրդական վերնախավի ուժերի կողմից: Մար-Շիմունը խնդրում է Բարդուղեմեոս առաքյալի վանքի վանահայր Հովհաննես վարդապետին այդ որոշման մասին տեղյակ պահել Վանի հոգևոր առաջնորդին: «Նեստորականները, - գրում էր Վանի ռուսական փոխիուպատոս Կ. Կամսարականը, - առաջարկում են Վանի հայերին անհրաժեշտության դեպքում դուրս բերել մինչև 15 հազար կամավոր, հայերից պահանջելով միայն Մարտինի տեսակի հազար հրացան»¹⁴:

Վանի թուրքական իշխանությունները, անշուշտ, գիտեին հայ-ասորական բարիդրացիական հարաբերությունների մասին և, վախենալով դրանից, երկու վաշտով ավելացրել են բերդի կայազորը և բերդ փոխադրել քաղաքում գտնվող զինապահեստները, սկսել զենք բաժանել մահմեդականներին և ավելի ուժեղացրել հսկողությունը քրիստոնյաների նկատմամբ¹⁵:

Բնականաբար, դարավերջին Օսմանյան կայսրությունում ընթացող իրադարձությունները բարենպաստ հող էին ստեղծելու հայ-ասորական միասնական գործակցության համար: Այդ իսկ պատճառով 1894 և 1896թթ. ՀՅԴ կուսակցության ղեկավարները պատգամավորներ էին ուղարկել Ուրմիա՝ Մար-Շիմունի մոտ՝ համագործակցելու նպատակով: Ասորիների հոգևոր առաջնորդը հասկանում էր, որ թուրքական կառավարության քաղաքականությունը հետապնդում է քրդերի միջոցով քրիստոնյաներին հալածելու և ոչնչացնելու նպատակ, ուստի ինչպես ինքը, այնպես էլ իրեն ենթակա մելիքները, հայ-ասորական համագործակցության ջատագով էին: Հայ-ասորական համագործակցության մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ ասորիները լիազորել էին Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքությանը՝ միջնորդի դեր կատարելու Բ. Դռան և իրենց միջև¹⁶:

Հայ-ասորական համագործակցության ուշագրավ փաստ է արձանագրված նաև Վ. Փափազյանի հուշերում. «Մեր ընկերները Ուրմիոյ և շրջակա գյուղերու ասորիների մտավորական և ղեկավար տարրերու հետ մոտ և սրտագին հարաբերութիւններ մշակած էին»¹⁷: Դաշնակցության կուսակցության առանձին անդամներ ևս բավականին սերտ հարաբերություններ են ունեցել նաև Վերին Հայոց Ձորի ասորական գյուղերի հետ և դրանցում ստեղծել են իրենց կոմիտեներն ու ենթակոմիտեները:

Ասորիների և հայերի շրջանում ճանաչված ասորի բժիշկ Աբրահամը, շրջելով ասորական գյուղերը, իր հայրենակիցներին հայերի հետ համատեղ պայքարի կոչ էր անում: Նրա քարոզչության արդյունքում այդ գյուղերի տասնյակ ասորի երիտասարդներ մտել են հայ հայդուկային խմբերի շարքերը, մասնակցեցին բազում

¹⁴ Հովհաննիսյան Ռ.Փ., նշվ. աշխ., էջ 228:

¹⁵ Պողոսյան Հ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 88:

¹⁶ Հովհաննիսյան Ռ.Փ., նշվ. աշխ., էջ 227:

¹⁷ Փափազյան Վ., Իմ հուշերը, Կ. Ա, Պոսթըն, 1950, էջ 294:

ինքնապաշտպանական կոֆլների և դարձել նրանց անդավաճան ու հավատարիմ զինակիցները¹⁸:

Ամփոփելով հարցի քննությունը, նկատենք, որ ցավոք, հայաստրական համագործակցության այս փորձերն իրենց խորացումը և անհրաժեշտ զարգացումը չստացան: Մեր կարծիքով, արդյունավետ համագործակցության բացակայության հիմնական պատճառն այն էր, որ Օսմանյան կայսրությունում տիրող հասարակական, քաղաքական և տնտեսական պայմանները նպաստավոր էին ոչ այնքան նրանց համագործակցության, որքան տարանջատման և առճակատման համար, ինչին բավականին հետամուտ էին թուրքական իշխանությունները: Կարծում ենք նաև, որ 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի հայ և ասորի ժողովուրդների պատմության դասերն ու բաժին հասած գրեթե նման ճակատագրերը սթափեցման և զգոնության ազդակ կդառնան մեր ժողովուրդների հետագա պատմության առանցքային հարցերում միասնական ճակատով հանդես գալու համար:

¹⁸ Սիմոնյան Հ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Ե., 1986, էջ 164: